

Kształtowanie się i transformacja mentalności Polaków po 1989 roku. Analiza z perspektywy filozofii społecznej

Olha Hordiichuk

ORCID: 0000-0003-4606-9188

Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu*

Streszczenie: Przedmiotem niniejszego artykułu jest transformacja jako wielopoziomowe zjawisko społeczne, doświadczenie transformacji i modernizacji polskiego społeczeństwa (od 1989 roku do dzisiaj) oraz zmiany jego cech mentalnych. Badanie zmiany mentalności obejmuje analizę przemian w systemach wartości i zainteresowań oraz orientacji społecznych, dominujących społecznych wzorców zachowań, typowych reakcji itd. Udowodniono, że cechy mentalne odgrywają jedną z najważniejszych ról w procesach transformacji społecznej. Mają one swój udział w kształtowaniu postrzegania i wdrażaniu postaw i nastawień, które są do pewnego stopnia nawykowe oraz odpowiadają wartościom i ustalonym normom zachowania. Jednocześnie potrafią znacznie skomplikować szybkie opanowanie innowacji, ponieważ jedną z głównych funkcji mentalności jest przeciwdziałanie gwałtownym rewolucyjno-reformistycznym przemianom i promowanie ścieżek ewolucyjnych zmian kulturowych, społecznych i innych. W artykule podjęto próbę ustalenia, które cechy mentalne były i są dalej pomocne dla rozwoju oraz modernizacji Polski, a które odwrotnie – przeszkadzają na etapie przeprowadzania reform i zmian społecznych oraz przy tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego. Zgodnie z wnioskami płynącymi z badań polskiemu społeczeństwu ogólnie udało się odejść od strategii działania według reguł „starego systemu” i mentalności *homo sovieticus*. Przede wszystkim dotyczy to nowego pokolenia urodzonego w niepodległej Polsce. Ważnym zadaniem, które stoi przed polskim społeczeństwem jest porzucenie pozostałych przestarzałych sowieckich zachowań, zwiększenie poziomu odpowiedzialności oraz aktywności, wzajemnego zaufania i współpracy, rozwój działalności społecznej, wzmocnienie społeczeństwa obywatelskiego, które jest motorem zmian oraz kontrolerem samorządu lokalnego i władzy państwowej. Wtedy mentalność będzie mogła pełnić funkcję katalizatora, nie zaś hamulca rozwoju społecznego.

Słowa kluczowe: mentalność, transformacja, modernizacja; społeczeństwo polskie.

Tadeusz Mazowiecki w 1989 roku wypowiedział pamiętne dla Polaków zdanie – „Przeszłość odkreślamy grubą linią”. Premier pierwszego niekomunistycznego rządu miał na myśli przede wszystkim to, że on i jego ekipa nie mogą ponosić odpowiedzialności za trudne okoliczności, w jakich będzie działał, będące spadkiem po upadłym właśnie systemie. Jednak jego wypowiedź

* farion_o@ukr.net

można też rozumieć (i tak była interpretowana) jako mówiącą o metaforycznej linii, która miała oddzielić dwie epoki: niewoli (okres 45 lat Polski Ludowej, a szerzej blisko 200 lat podległości i braku suwerenności) od wolności i demokracji, które właśnie rozpoczęły się w Polsce (Kuisz, 2018, s. 8). Jednak czy w rzeczywistości da się to tak łatwo zrobić? Czy jest to w ogóle możliwe?

Konsekwencje podległości, niezależnie od woli społeczeństwa, mają i będą mieć swój wpływ przez długie lata. Jest zatem bardzo ważne, w jaki sposób społeczeństwo analizuje i interpretuje to dziedzictwo, jakie wnioski wyciągają intelektualiści, czy i jak uwzględnia się zmiany świadomości i ich znaczenie dla przyszłego życia polskiego narodu. Przykład Polski daje możliwość przyjrzenia się ścieżce rozwoju państwa europejskiego, które pod koniec XX wieku pozostawało w sytuacji ekonomicznej i politycznej nieco zbliżonej do Ukrainy i które, choć podobnie jak Ukraina pozostawało od czasów II wojny światowej do 1989 roku w radzieckiej strefie wpływów, to jednak zdążyło zrealizować potrzebne reformy podstawowych sfer życia społeczeństwa i weszło w struktury międzynarodowe (w 1999 roku przystąpiło do NATO, w 2004 roku do Unii Europejskiej). W rezultacie tych posunięć Polska łączy teraz tradycje konserwatywne (znana jej cecha na świecie) z otwartością na rzeczywistość globalną i zmianami oraz przekształceniami, które ona niesie. Badania transformacji jako wielopoziomowego procesu zmian oraz modernizacji Polski od 1989 roku do dzisiaj niosą ze sobą lekcje wdrożenia szybkich zmian, przykład rozwoju społeczeństwa obywatelskiego i stworzenia demokratycznego państwa. Jest to bardzo ważne dla narodu ukraińskiego, szczególnie teraz na jego drodze do NATO i UE.

Analiza polskiego doświadczenia zmian wartości, postaw, interesów, struktur poznawczych, schematów zachowań pozwala na ujawnienie przemian na poziomie cech mentalności. Pokazuje, które cechy były pomocne, a które raczej przeszkadzały na etapie przeprowadzania reform i zmian społecznych (ekonomicznych oraz politycznych) oraz przy tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego. Przykład znaczącego postępu i osiągniętego poziomu rozwoju Polski inspiruje przede wszystkim otwartą na zmiany ukraińską młodzież, potwierdza potrzebę reform głównych sfer życia Ukrainy i znaczenie przystąpienia do organizacji międzynarodowych.

Przedmiotem naszego badania jest doświadczenie transformacji polskiego społeczeństwa. Chcemy przy tym podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, jakie cechy mentalności Polaków były pomocne i skuteczne w trakcie wdrożenia szybkich zmian, wspierały ustanowienie i rozwój demokracji oraz społeczeństwa obywatelskiego, a także przejście na gospodarkę rynkową, a jakie utrudniały i hamowały te procesy, tworzyły przeszkody i dodatkowe trudności. Przedmiotem naszego zainteresowania jest również to, jakie zmiany mentalności zaszły w wyniku wejścia Polski do NATO i UE oraz pod wpływem globalnych procesów społecznych. Interesującym oraz cennym doświadczeniem dla Ukraińców są również odpowiedzi na

pytania: jak daleko polskie społeczeństwo odeszło od strategii działania według reguł „starego systemu” i mentalności *homo sovieticus*? Jak dostosowuje się ono do nowej sytuacji, która, z jednej strony, stwarza możliwości dla nowych perspektyw i osiągnięć, ale z drugiej – tworzy pełne trudności, ponieważ wymaga nowej wiedzy oraz umiejętności.

Jako podstawę metodologiczną zastosowaliśmy metodę analizy historycznej i refleksji filozoficznej, szczegółowej obserwacji oraz metody indukcji i dedukcji, analizę i porównanie wyników badań socjologicznych. Polska mentalność oraz tożsamość, cechy narodowe, system wartości, modele reakcji i zachowań były przedmiotem badań wielu polskich naukowców, m.in. Andrzeja Dudki, Iwony Jakubowskiej-Branickiej, Jadwigi Koralewicz, Andrzeja Ledera, Piotra Sztompki, Edwarda Wnuka-Lipińskiego, Marka Ziółkowskiego, Andrzeja Zybawy i innych. Podstawą naszej analizy są również badania socjologiczne CBOS (Centrum Badań Opinii Społecznej w Polsce) oraz wyniki badań „Diagnozy Społecznej” (informacja o warunkach i jakości życia Polaków), badania mentalności Polaków (sposobów myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym) przeprowadzone przez Jadwigę Koralewicz i Marka Ziółkowskiego pod koniec lat 80. i w latach 90. XX wieku itd.

Na początku XXI wieku polscy badacze zauważali, że w ich kraju przechodzącą głęboką transformację brakuje szczegółowej analizy i wiedzy na temat społeczeństwa, w którym zachodzą te zmiany (Marody, 2002, s. 11). W ostatnich latach liczba prac poświęconych tym zagadnieniom wzrosła, a szereg badań socjologicznych umożliwia prześledzenie i analizę dynamiki zmian społecznych oraz prognozowanie przyszłych perspektyw rozwoju. Badanie transformacji w Polsce to przeważnie sprawa socjologów, wśród których na szczególną uwagę zasługują prace Henryka Domańskiego, Agnieszki Kolasy-Nowak, Mirosławy Marody, Marka S. Szczepańskiego, Jerzego Szackiego, Piotra Sztompki, Anny Śliz, Krzysztofa i Zdzisława Zagórskiego, Marka Ziółkowskiego.

Wychodzimy z założenia, że zmiany mentalności można zbadać poprzez analizę zmian w systemach wartości i zainteresowań oraz orientacji społecznych, dominujących społecznych wzorców zachowań, typowych reakcji itd. Znacząca i interesująca dla badań jest kwestia zmiany poziomu zadowolenia z różnych dziedzin życia, a także zmiana postawy wobec demokracji i poziomu aktywności społecznej.

Polskie doświadczenie badań społeczeństwa w okresie po 1989 roku są interesujące dla ukraińskich naukowców w dwóch obszarach:

- doświadczenie analizy transformacji mentalności pod wpływem takich czynników, jak reformy podstawowych sfer życia – przejście od totalitaryzmu do gospodarki rynkowej, wprowadzenie zasad liberalnych oraz wartości demokratycznych;

- doświadczenie prowadzenia badań w Polsce, specyfika analizy procesów transformacji społecznej.

Pierwszy punkt jest bezpośrednim przedmiotem naszych badań, drugiego w tym artykule nie analizujemy, jest to temat do osobnego opracowania.

Transformacja jako zjawisko społeczne. Cechy szczególne transformacji polskiego społeczeństwa

Termin „transformacja” jest powszechnie używany na określenie radykalnych i trwałych zmian zachodzących w krajach postkomunistycznych (koniec XX wieku) (*Encyklopedia socjologii*, 2002, s. 259). Biorąc pod uwagę burzliwy charakter zmian, które doprowadziły do nowych form organizacji życia społecznego, można użyć terminu rewolucja. Jednak ten termin nie zakorzenił się wśród polskich socjologów, ponieważ „rewolucja” wiąże się ze zmianami kardynalnymi, gwałtownymi, krótkotrwałymi, z wykorzystaniem przemocy i fizycznej eksterminacji niektórych warstw społecznych (klas). Termin „transformacja” jest bardziej elastyczny, pozwala zarówno na opisanie procesów, które charakteryzują się wyżej wymienionymi zjawiskami, jak i procesów od nich wolnych.

O transformacji społecznej można mówić wówczas, gdy mamy do czynienia z długotrwałymi i gruntownymi zmianami w społeczeństwie. Transformacja jest w rzeczywistości fundamentalną zmianą systemową, powoduje strukturalną zmianę tożsamości, jednak nie prowadzi do utraty tożsamości historycznej (inaczej byłaby to rewolucja, upadek, przewrót historyczny) (*Encyklopedia socjologii*, 2002, s. 260). Co więcej, szansa teorii transformacji tkwi w takim spojrzeniu na systemy społeczne, które eksponuje nie ich „bycie”, lecz ich „stawanie się”.

Ogólnie rzecz biorąc, transformacja w Polsce była napędzana przez szereg reform i innowacji władz, które były przeprowadzone „z góry” („odgórny projekt”), dotyczyły zmian gospodarczych (wprowadzenie zasad rynkowych) i politycznych. Zostały one zaprojektowane przez ekspertów branżowych z oczekiwaniami i wiarą, że społeczeństwo pozytywnie zaakceptuje wszystkie innowacje i skutecznie wykorzysta oferowane możliwości. Wdrożenie projektu przejścia do wolnego rynku i demokracji opierało się na przekonaniu, że odpowiadał on oczekiwaniom i aspiracjom Polaków, był racjonalny i gwarantował sukces na wzór wysoko rozwiniętych państw zachodnich. Uwaga była skupiona przede wszystkim na wyjściu z pozostałości socjalizmu. Zmiana składała się z dwóch równoczesnych procesów: rozpadu instytucjonalnych struktur komunizmu oraz instytucjonalizacji nowego ładu. Projekt odgórnie wprowadzanych zmian modernizacyjnych był oparty na strategii naśladowania rozwiązań państw zachodnich.

W każdym społeczeństwie, które rozwija i wdraża projekt eliminacji zacofania i przyspieszonej modernizacji, musi istnieć pewien normatywny ideał, do którego będzie ono aspirować, któremu będzie chciało dorównać. Socjologowie, dzięki monitorowaniu i badaniom, obserwują procesy społeczne, w razie potrzeby

zwracają uwagę na pewne zjawiska i niuanse, pełnią więc funkcję „strażników społecznych”. Warto zauważyć, że polscy socjologowie i naukowcy nie tylko skrupulatnie ustalają i monitorują wyniki istniejących zmian, ale także kibicują uzyskaniu lepszych wyników – są zaangażowani, wyczuleni na problem stosunku rzeczywistości polskiej do standardów europejskich, wskazują na konieczność osiągnięcia pewnego stanu umysłu. Ta cecha łączy Polaków i Ukraińców, znacznie odróżniając nas od wysoko rozwiniętych krajów świata zachodniego (USA, kraje UE). Ci ostatni, w związku z tym, że nie muszą się z nikim porównywać, badają oraz diagnozują rzeczywistość społeczną taką, jaką jest. Na Zachodzie badacze konstatują zjawisko, natomiast w Polsce i na Ukrainie ciągle analizujemy je z punktu widzenia: „pozytywne”/„negatywne”, „konstruktywne”/„destrukcyjne” itp.

Ważnym faktem jest, że dynamika transformacji po 1989 roku była w Polsce o wiele większa niż w innych krajach Europy Wschodniej. Miało to tak pozytywne, jak i negatywne skutki. Pozytywne przeważnie w dziedzinie osiągnięć ekonomicznych, negatywne głównie w sferze publicznej. Polska transformacja charakteryzuje się wielowymiarowym charakterem. Ważnym dla jej zrozumienia jest fakt, że tempo zmian w poszczególnych sferach był i jest zróżnicowany. Naukowcy zauważają, że szybkim przeobrażeniom w sferze materialno-cywilizacyjnej i politycznej towarzyszą dużo powolniejsze zmiany w sferze socjokulturowej i mentalnej (Śliz, Szczepański, 2008, s. 166). Na przykład Andrzej Leder podsumował w wywiadzie, że „z dzisiejszej perspektywy wiemy, że zyskałiśmy wtedy ogromną dynamikę, lecz jednocześnie wszystkie obszary publiczne poszły w kąt, jeśli nie w zapomnienie. Skutki dzisiaj zbieramy” (Wilk, 2017). Chociaż ekonomiści podkreślają znaczące osiągnięcia gospodarki oraz modernizację Polski dzięki wsparciu finansowemu Unii Europejskiej (Nasza Europa), jednak nie wszystko poszło tak gładko, jak oczekiwali i przewidywali reformatorzy. W rzeczywistości społeczeństwo rzadko działa całkowicie przewidywalnie i logicznie, ponadto popełniono szereg błędów w publicznej polityce informacyjnej.

Jakkolwiek proces transformacji wciąż trwa, to ma już za sobą trzy bardzo znaczące momenty, impulsy nadające zmianom nową prędkość i głębokość:

- a) 1989 – Polska przestaje być krajem komunistycznym: odbyła się dyskusja przy okrągłym stole między władzami komunistycznymi a opozycją, która zakończyła się porozumieniem oraz podpisaniem traktatu o demokratyzacji polskiego społeczeństwa; w 1991 roku Polska stała się członkiem Grupy Wyszehradzkiej (główny cel – integracja ze strukturami euroatlantyckimi);
- b) 1999 – wdrożenie reform podstawowych sfer życia (reformy administracyjnego podziału kraju, sądownictwa i inne); dołączenie Polski do Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO);
- c) 2004 – przystąpienie Polski do Unii Europejskiej.

Te trzy daty są znaczące we współczesnej historii Polski, ponieważ określiły dalszy wektor jej państwowego rozwoju, a polskie społeczeństwo doświadczyło

okresu turbulencji, zmian i dość trudnej adaptacji. Te czynniki zewnętrzne spowodowały wewnętrzne zmiany i przekształcenia w polskim społeczeństwie: zmieniła się specyfika jego funkcjonowania, co w rezultacie spowodowało zmiany w sposobach myślenia. Fundamentalne znaczenie miało uświadomienie sobie przez różne grupy społeczne celowości i ważności zmian oraz obecność wewnętrznego potencjału gotowości i podatności na nie (*Encyklopedia socjologii*, 2002, s. 259–262).

Mogłoby się wydawać, że w Polsce nastąpiło po prostu przejście od systemu autorytarnego o scentralizowanej gospodarce do systemu demokratycznego o gospodarce rynkowej (czy też, mówiąc bardziej lakonicznie, przejście od totalitaryzmu do demokracji). Jednak procesy te są złożone i zachodzą na znacznie głębszym poziomie.

Warto zauważyć, że proces transformacji ma charakter wielowymiarowy, a o jego ostatecznym przebiegu decyduje interakcja między poziomem organizacyjno-instytucjonalnym i mentalno-kulturowym (Sztompka, 1999, s. 266–267). Badacze transformacji skupiają się przede wszystkim na zmianach instytucjonalnych i organizacyjnych (prawnych, politycznych, ekonomicznych), znacznie mniej uwagi poświęcając ważnym czynnikom związanym z kulturą i mentalnością, świadomością i podświadomością, które trudno zbadać empirycznie (chodzi o takie kwestie, jak: nastrój społeczny, samopoczucie grup społecznych, typowe nawyki, inspiracje i rozczarowanie, poziom entuzjazmu i apatii itp.) (Sztompka, 1999, s. 265–266). Celem niniejszego tekstu jest przynajmniej częściowo wypełnienie tej luki, stąd to właśnie poziom mentalno-kulturowy będzie zasadniczym przedmiotem naszej analizy.

Pojęcie mentalności – kwestie definicyjne

W ukraińskiej tradycji filozoficznej mentalność jest rozważana jako całość cech świata duchowego grupy społecznej, pewien system historycznie ukształtowanych wzorców postrzegania, odczuwania, zrozumienia i przekształcania świata (Krymski, Zablotski, 2002, s. 369–370) oraz specyficznej aktywności praktycznej i kreatywności (ich modele są unikalne dla każdego idiomu narodowego/etnicznego). Mentalność każdego narodu kształtowała się przez tysiąclecia i jest unikalnym zestawem cech świata duchowego wszystkich jego przedstawicieli razem oraz każdego osobno. Mentalność jednostek oraz grup społecznych formuje się za pośrednictwem języka, tradycji, kultury, kształtując na poziomie podświadomości pewne wzorce zachowań oraz specyficzne reakcje na zagrożenia i wyzwania społeczne zgodnie z już ustalonym historycznie doświadczeniem.

Jadwiga Koralewicz i Marek Ziółkowski sugerują rozważenie mentalności jako zgeneralizowanych tendencji do postrzegania, wartościowania, odczuwania i reagowania na rzeczywistość społeczną. Stwierdzają, że tendencje te oparte są na słabiej (wręcz na progu nieświadomości) lub mocniej uświadamianych wizjach założeń normatywnych, tzn. przekonań na temat tego, jak społeczeństwo powinno

działać (Koralewicz, Ziółkowski, 2003). Tendencje, wizje, założenia normatywne są generowane historycznie, zgodnie z doświadczeniem całych pokoleń.

Kiedy mówimy o czynnikach mentalno-kulturowych, chodzi przede wszystkim o cechy światopoglądu społeczeństwa jako takiego, a także poszczególnych (osobnych) grup społecznych, o charakterystyce ich sposobów rozumienia i przekształcania rzeczywistości, wartości, zainteresowań, przyjętych i uznanych za dominujące reakcji na określone bodźce i wzorce zachowań, o poziom wiedzy i umiejętności czyli kwalifikacje i kompetencje.

Wśród zasadniczych funkcji mentalności możemy wyróżnić:

- rozróżnianie „swoich” i „obcych” za pomocą symboli, znaków, etykiet itp. oraz kreowanie atmosfery emocjonalnego pokrewieństwa, tworzenie obrazów „my – wspólnota”, „my – naród”;
- zapewnienie sprzyjających warunków do wspólnego życia grupowego i wspólnych działań;
- pielęgnowanie tożsamości narodowej, godności i dumy, patriotycznych uczuć, aktywizowanie pragnień, sił życiowych i myślenia do działania w celu osiągnięcia lepszych warunków życia ludzi, dla realizacji idei narodowej;
- przeciwdziałanie gwałtownym rewolucyjno-reformistycznym przemianom i promowanie ewolucyjnych ścieżek zmian kulturowych, społecznych itd. (Rudakevich, 2010, s. 273; Krymskiy, Zablotyskiy, 2002, s. 370).

Biorąc pod uwagę w dużej mierze podświadomą i ponadosobową naturę mentalności, można podkreślić jej praktyczny charakter, a za jedno z jej głównych zadań uznać regulację ludzkiego działania poprzez reprodukcję w określonych sytuacjach gotowych wzorców zachowań, czyli wdrożenie szybkiego, optymalnego i odpowiedniego reagowania na wydarzenia zgodnie z odziedziczonym doświadczeniem.

Wyróżnienie i opisanie cech mentalnych określonego społeczeństwa wydaje się możliwe poprzez porównanie z cechami innych narodów, a także poprzez analizę historii danego narodu w różnych epokach. Uważamy, że cechy mentalne odgrywają jedną z najważniejszych ról w procesach transformacji społecznej: przyczyniają się do postrzegania i łatwiejszego wdrażania postaw i nastawień, które są do pewnego stopnia nawykowe, odpowiadają wartościom, ustalonym normom zachowania. Jednocześnie potrafią również znacznie skomplikować szybkie opanowanie innowacji (zarówno świadomie, jak i podświadomie), ponieważ, jak stwierdzono powyżej, jedną z głównych funkcji mentalności jest przeciwdziałanie gwałtownym rewolucyjno-reformistycznym przemianom i promowanie ścieżek ewolucyjnych zmian kulturowych, społecznych i innych.

W naszym poprzednim badaniu (Hordiichuk, 2019a) przeanalizowaliśmy główne cechy historycznie ukształtowanej polskiej mentalności. Na poziomie najbardziej ogólnym zostały one podzielone na konstruktywne, ambiwalentne i destrukcyjne. Pierwsze obejmują patriotyzm i odwagę, głębokie poczucie wolności

oraz niezależności, wytrwałość, rozwinięte poczucie honoru i obowiązku, religijność, pielęgnowanie tradycji rodzinnych i utrzymywanie bliskich kontaktów między członkami rodziny, grzeczność, dowcip, tolerancję. Do drugiej grupy, w skład której wchodzi cechy, które można interpretować na różne sposoby w zależności od sytuacji (okoliczności życiowych), należą: sentymentalizm oraz emocjonalność (zwłaszcza wschodnia część Polski), indywidualizm, konserwatywne poglądy i przywiązanie do tradycji. I wreszcie wśród destrukcyjnych można wyróżnić: tendencję do podziałów i sporów, małą skłonność do konsensusu (dość popularne w Polsce powiedzenie „gdzie dwóch Polaków, tam trzy zdania”, „gdzie dwóch Polaków, tam trzy partie”), brak zaufania wobec siebie i wobec innych ludzi oraz instytucji i organizacji, deficyt życzliwości i przyjacielskiego nastawienia wobec siebie i innych, narzekanie, niezadowolenie, poczucie braku wpływu na rzeczywistość w połączeniu z fatalizmem („co ma być, to będzie”), przekonanie o spisku przeciwko Polakom, edukacja w duchu przeszłości oraz ciągłe uciekanie się do niej (cecha bardziej charakterystyczna dla starszych pokoleń Polaków) (Hordiichuk, 2019a, s. 43–44).

Konstruktywne cechy mentalności wspierają wdrożenie potrzebnych zmian, są pomocne dla rozwoju i dobrobytu Polski. Ważną rolę odgrywają również historyczne europejskie korzenie Polaków, więc nic dziwnego, że zdecydowana większość polskiego społeczeństwa postrzega przystąpienie do UE jako „powrót do Europy”. Na Ukrainie sytuacja jest znacznie trudniejsza, ponieważ nie ma takiej konsolidacji wokół europejskiego wektora rozwoju, społeczeństwo jest historycznie podzielone na kilka obozów (proeuropejski; prorosyjski; tacy, którzy nie są ani za kierunkiem europejskim, ani za rosyjskim). Dodatkowo sytuację znacznie komplikuje manipulacyjny wpływ sił prorosyjskich oraz hybrydowa wojna na terytorium całej Ukrainy (Hordiichuk, 2019c) i faktyczna na wschodzie kraju.

Możemy założyć, że destrukcyjne cechy mentalne są związane głównie z wieloletnim pobytem Polski pod rządami innych państw, a później w XX wieku pod wpływem Związku Radzieckiego. Efektem tych okoliczności historycznych był brak doświadczeń państwowych, co z kolei spowodowało niewykształcenie tradycji liberalnych i niski poziom obywatelskiej świadomości społeczeństwa. Trwały i niszczący wpływ dziedzictwa komunizmu na świadomość społeczną szczegółowo opisał słynny polski socjolog i historyk myśli socjologicznej, Jerzy Szacki. Jednocześnie w tym kontekście badacz ten zauważył, że opozycja demokratyczna przed 1989 rokiem miała mało wspólnego z ideami liberalnymi (Szacki, 1994, s. 254–256).

O tym, że przyczyny utrudnień procesów modernizacyjnych często lokują się w przeszłości, pisze w swoich badaniach socjolog Agnieszka Kolasa-Nowak. Wyjaśnia ona, że są to zwykle obciążenia mentalne, takie jak trwałość nastawień ukształtowanych w czasach socjalizmu czy mentalność folwarczna jako czynny relikwyt czasów pańszczyźnianych (Kolasa-Nowak, 2018, s. 301). Katarzyna Maj-Waśniowska również stwierdza, że do podstawowych barier rozwoju społeczeń-

stwa obywatelskiego i bierności społecznej Polaków należy zaliczyć zaszczości historyczne związane z pamięcią o ustroju komunistycznym, przede wszystkim upartyjnienie życia politycznego. Wśród najważniejszych i zarazem najtrudniejszych do zmiany Maj-Waśniowska wskazuje bariery na poziomie świadomościowym jednostek i bariery dotyczące tworzenia się kapitału społecznego, a za jedno z największych wyzwań uznaje zmianę mentalności (Maj-Waśniowska, 2015). Piotr Sztompka wskazuje na fundamentalne znaczenie w procesach transformacji odziedziczonych kulturowych czynników aksjologicznych (definiuje je jako „kulturowe imponderabilia”), które charakteryzują interakcje społeczne. Należą do nich: zaufanie (oczekiwanie godnej postawy i zachowania), lojalność (nienaruszanie zaufania, jakie pokładają w nas inni, wypełnianie obowiązków), solidarność (troska o interesy innych i chęć pomocy, nawet wbrew własnym interesom). Stanowią one elementy „więzi moralnej” (Sztompka, 1999, s. 269–271). Badacz podkreśla, że zbyt szybkie, a nawet gwałtowne zmiany społeczne prowadzą do patologii społecznych: zniknięcia więzi moralnych (antyteza zaufania), pojawienia się kultury cynizmu, podejrzeń, nieufności, przypisywania innym najniższych motywów działania (antyteza lojalności), manipulacji, nadużywania zaufania i oszustwa (antyteza solidarności), i wreszcie indywidualizmu, egoizmu oraz obojętności wobec innych (kultura obojętności) (Sztompka, 1999, s. 271). Szczegółowa analiza zmian oraz priorytetów polskiego społeczeństwa powinna pozwolić na weryfikację tej tezy, co będzie przedmiotem dalszej części naszych rozważań.

Możemy zauważyć, że wieloaspektowa interpretacja wizerunku współczesnej Polski ukazuje pozytywny wymiar procesu transformacji, daje jednak również podstawy do krytyki. Dotyka ona przede wszystkim zbyt wolnego tempa zmian społecznych i wchodzenia w orbitę państw charakteryzujących się wysokim poziomem rozwoju cywilizacyjnego. Istotnym hamulcem przemian jest pozostający w świadomości wielu Polaków wyidealizowany obraz okresu realnego socjalizmu. Upadek komunizmu stworzył u wielu ludzi oczekiwanie na radykalną poprawę losu, przede wszystkim w dziedzinie materialnej. Nowa rzeczywistość jednak okazała się zbyt trudna dla części z nich, zwłaszcza tych słabo wykształconych, mieszkających „daleko od szosy”, którzy w związku z tym w upadłej formacji widzą „raj utracony” (tęsknią za dawną opiekuńczą rolą państwa, „pełnymi żołądkami”, „pewnością pracy” na państwowych posadach itp.). Osoby te przeważnie nie dysponują dostatecznymi kompetencjami cywilizacyjnymi, żeby efektywnie funkcjonować w gospodarce rynkowej, więc są wykluczone (lub same się wykluczają) z „maratonu” nowoczesności, są przegranymi polskiej transformacji (Śliz, Szczepański, 2008, s. 168). W analizach socjologicznych rozróżnienie na wygranych i przegranych odwoływały się do głównych pytań, które wyznaczały refleksję nad transformacją, a mianowicie: czy Polacy byli świadomymi kreatorami zmian, czy też zmiany były efektem „wymuszanych przez elity zachowań biernie przystosowawczych”?; czy polskie przemiany prowadziły do powstania społeczeństwa,

w którym dominowały interesy pluralistyczne i aktywnie uczestniczące w projekcie racjonalizacji i modernizacji społeczeństwa, czy też kształtowały się dwa izolowane społeczeństwa: obecnych w transformacji i pozostających poza nią? (Rychard, 1998, s. 369).

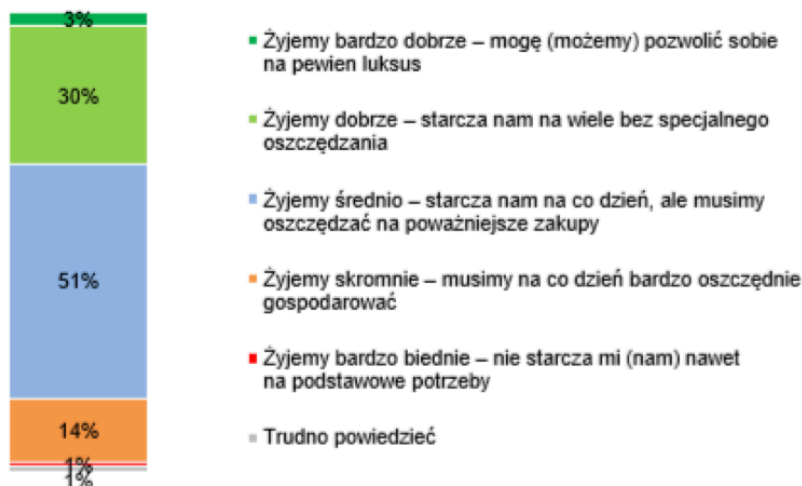
Możemy podsumować, że po gwałtownych i ostrych reformach wraz z kolejnymi falami zmian nastąpił dość długi proces adaptacji, a później tylko pewna część społeczeństwa weszła w aktywną fazę tworzenia dla siebie pożądanej rzeczywistości. W wyniku przemian ekonomicznych ukształtował się więc podstawowy po 1989 roku podział społeczny na wygranych i przegranych, który dotyczy również sfery świadomości społecznej i jej zróżnicowania. W efekcie dwuwektorowość polskiego społeczeństwa uległa pogłębieniu: jedna jego część charakteryzowała się optymizmem, zaradnością, poleganiem na sobie, druga wręcz przeciwnie: pesymizmem, tęsknotą za przeszłością, ciągłym narzekaniem, brakiem wiary we własne siły itd. Jak ujęła to Anna Giza-Poleszczuk, z jednej strony „kształtowała się Polska nowoczesna, kosmopolityczna, dobrze zarabiająca, podróżująca po świecie. Z drugiej – coraz silniej ujawniała się Polska zostająca w tyle: tradycyjna, wiejska, zmarginalizowana. Podróż między Warszawą a wioską z terenów północno-wschodniej Polski to podróż w czasie” (Giza-Poleszczuk, 2004, s. 265). Ten podział nie wyrównuje się z czasem, wręcz przeciwnie – pogłębia się i jest to dla Polski problem znacznie szerszy niż różnorodność ekonomiczna.

Zdajemy sobie sprawę, że ze względu na to wewnętrzne zróżnicowanie trudno mówić o jednej mentalności całego społeczeństwa polskiego. W badaniu poświęconym analizie pojęcia mentalności z perspektywy filozofii społecznej proponujemy, definiując mentalność, posługiwać się kategoriami filozoficznymi „ogólne”, „szczególne” i „indywidualne” dla oznaczania świadomych i nieświadomych elementów psychiki wspólnoty społecznej, a także jednostki jako podmiotu mentalności (Hordiichuk, 2019b, s. 43). Charakteryzując mentalność, zwracamy uwagę na wspólne ogólne cechy danej zbiorowości w określonym czasie.

Analiza zmian mentalnych na podstawie danych socjologicznych

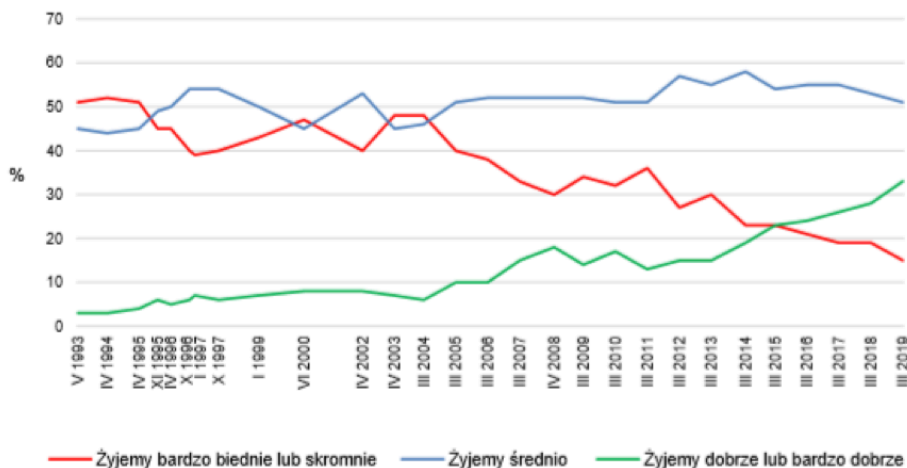
Ponieważ podstawowym składnikiem struktur mentalnych są systemy wartości i zainteresowań, zmiany mentalności można badać za pośrednictwem analizy przemian w tychże systemach, a także przekształceń orientacji społecznych, dominujących społecznych wzorców zachowań, typowych reakcji itd. Znacząca i interesująca dla badań jest kwestia przemian poziomu zadowolenia z różnych dziedzin życia, zmieniające się postawy wobec demokracji, poziom aktywności społecznej. Analiza zmian w systemie wartości polskiego społeczeństwa wymaga przede wszystkim uwzględnienia, w jaki sposób i do jakiego stopnia zmieniły się warunki materialne i poziom możliwości.

Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej od 1993 roku monitoruje zmiany zachodzące w sytuacji materialnej polskiego społeczeństwa, więc dla analizy są dostępne bardzo cenne wyniki badań. Ciekawe i ważne jest to, że przy badaniu zmian mentalności wskaźniki opinii publicznej w tej kwestii są dla nas ważniejsze niż rzeczywiste wskaźniki ekonomiczne. Na pierwszy plan wysuwają się odczucia i nastroje społeczne. Na przykład przybliżoną obecną sytuację ekonomiczną polskiego społeczeństwa można zobaczyć za pośrednictwem wyników badania CBOS przeprowadzonego metodą wywiadów bezpośrednich wspomaganym komputerowo (CAPI) w marcu 2019 roku na liczącej 1046 osób reprezentatywnej próbie losowej dorosłych mieszkańców Polski (Materialne warunki życia, 2019, CBOS).

Rysunek 1. Charakterystyka sposobów gospodarowania pieniędzmi w gospodarstwie domowym (2019). Źródło: CBOS, 2019.

A teraz spójrzmy na kolejny diagram, który pokazuje dynamikę ostatnich 26 lat:

Rysunek 2. Charakterystyka sposobów gospodarowania pieniędzmi w gospodarstwie domowym (1993-2019). Źródło: CBOS, 2019.

Na podstawie tego porównania możemy zaobserwować, że na tle nieznacznych zmian liczebności klasy średniej liczba ludzi zamożnych znacznie wzrosła, a liczba tych bardzo biednych lub żyjących skromnie w widoczny sposób spadła. Potwierdzenie wzrostu zadowolenia z materialnej strony życia znajduje się również w wynikach innego badania CBOS (Zadowolenie z życia, 2019, CBOS):

Tabela 1.

Zadowolenie z poszczególnych dziedzin życia według terminów badań

Czy na ogół jest Pan(i) zadowolony(a):	Odsetki badanych zadowolonych z poszczególnych dziedzin życia według terminów badań																					
	XI 1994	I 1997	IV 1999	IV 2000	XII 2001	XII 2002	XII 2003	XII 2004	XII 2005	XII 2006	XII 2007	XII 2008	XII 2009	XII 2010	XII 2011	XII 2012	XII 2013	XII 2014	XII 2015	XII 2016	XII 2017	XII 2018
ze swoich dzieci	94	93	92	93	93	93	93	95	95	94	95	90	91	92	91	92	91	91	92	95	95	95
ze swego małżeństwa / stałego związku	83	84	82	84	82	85	84	84	86	85	88	78	81	83	82	82	82	82	89	88	88	90
ze swoich przyjaciół, najbliższych znajomych	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	83	83	81	78	77	81	81	82	85	84	85
ze swojego miejsca zamieszkania	-	-	69	64	67	74	71	75	78	77	81	76	77	78	76	78	80	78	82	84	81	83
z przebiegu pracy zawodowej	51	48	52	47	56	51	55	57	64	59	59	61	59	59	61	59	60	63	66	66	68	71
z materialnych warunków bytu – mieszkania, wyposażenia itp.	24	26	34	30	34	39	35	40	44	46	47	51	50	52	51	51	51	56	60	59	62	67
ze swojego wykształcenia, kwalifikacji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	52	51	51	57	53	59	64	62	62	64
ze stanu swojego zdrowia	-	-	49	48	51	54	53	52	57	56	57	56	57	58	54	59	58	60	60	59	61	60
ze swoich perspektyw na przyszłość	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	38	40	40	40	37	37	40	44	49	47	48	52
ze swoich dochodów i sytuacji finansowej	9	12	14	12	13	15	16	16	20	22	24	26	25	26	25	23	25	29	28	31	32	35

Źródło: CBOS, 2019.

Zgodnie z wynikami badań przedstawionymi w tabeli 1 możemy stwierdzić, że w trakcie ostatnich 25 lat w polskim społeczeństwie skala zadowolenia z wysokości dochodów i sytuacji finansowej wzrosła prawie czterokrotnie: od 9% do 35%, a poziom zadowolenia z materialnych warunków bytu (mieszkania, wyposażenia itp.) zwiększył się niemal trzykrotnie, od 24% do 67%. Jednocześnie należy zauważyć, że poziom niezadowolenia jest nadal bardzo wysoki. Być może należy tu dodatkowo wziąć pod uwagę specyficzną cechę mentalności Polaków – skłonność do narzekania i martwienia się, występującą niejako równoległe do wyraźnego widocznego wzrostu zadowolenia z życia. Największą satysfakcję mieszkańcy Polski sygnalizują w odniesieniu do relacji rodzinnych oraz towarzyskich. Bardzo pozytywnie brzmi wniosek badacza, że Polacy przez ostatnie kilka lat częściej niż kiedykolwiek wcześniej z optymizmem myślą o swojej przyszłości (Zadowolenie z życia, 2019, CBOS, s. 10). Trudno nie zgodzić się z opinią naukowców, że dzięki wzrostowi zamożności społeczeństwa (co wyraźnie pokazuje również kolejna tabela, przedstawiająca wyniki badania CBOS poświęconego tematowi codziennej aktywności Polaków) i wiążącemu się z tym szerszemu zaspokojeniu podstawowych potrzeb, Polacy w coraz większym stopniu poświęcają się życiu rodzinnemu (zgodnie z piramidą potrzeb Abrahama Masłowa). W tym samym czasie dążenie do przetrwania, zdobywania pieniędzy i poszukiwanie pracy za granicą wyraźnie tracą na znaczeniu (Codzienna aktywność Polaków, 2018, CBOS, s. 4–5).

Tabela 2.
Codzienna aktywność Polaków

Który z wymienionych rodzajów działalności stanowi obecnie treść Pana(i) życia codziennego? Czemu poświęca Pan(i) najwięcej czasu i energii?*	Wskazania respondentów według terminów badań			
	VII 988	VII 1998	VII 2008	X 2018
	w procentach			
Życie rodzinne	67	71	69	72
Praca	60	61	50	53
Ochrona zdrowia (leczenie)	28	33	33	28
Zdobywanie pieniędzy	39	29	24	15
Aktywność fizyczna, uprawianie sportu (dodano w 2008 roku)	-	-	8	14
Korzystanie z życia (rozrywki, inne przyjemności, w roku 1988 także podróże)	21	12	13	11
Remont, urządzenie domu/mieszkania (dodano w 2008 roku)	-	-	13	11
Życie religijne	17	13	11	10
Zdobywanie wykształcenia	11	13	11	9
Podróżowanie (dodano w 1998 roku)	-	4	6	8
Życie kulturalne	7	6	5	8
Przetrwanie	27	25	19	7
Działania społeczne dla dobra innych	7	5	4	5
Kupno, budowa domu/mieszkania (dodano w 2008 roku)	-	-	5	3
Politykowanie	2	2	2	3
Wspinanie się po szczeblach kariery zawodowej	2	3	3	2
Lenistwo	3	2	3	2
Starania o pracę za granicę	9	2	3	1

Źródło: CBOS, 2018.

Badanie systemu wartości osobistych należy do jednego z najtrudniejszych zadań socjologii. Analiza wyników badań z punktu widzenia filozofii również nie jest łatwym zadaniem i wygląda na bardzo uogólnioną. Jako dodatkowe źródło cenna i interesująca dla nas jest opinia publiczna oraz dyskurs dziennikarski. Zauważenie kluczowych zmian w perspektywie czasowej jest możliwe dzięki wynikom badań socjologicznych, takich jak badania „Diagnoza społeczna 2015”, w których wymieniono 13 określonych wartości i jedną nieokreśloną (wszystkie 13 wartości należą do powszechnie akceptowanych, więc dokonywany przez respondentów wybór został ograniczony do trzech punktów, ich zdaniem najważniejszych). Tabela 3 pokazuje wyniki badań obejmujących okres od 1992 do 2015 roku. Zaświadczają one, że system wartości Polaków w tym okresie był dosyć stabilny. Podobnie jak w przypadku poprzedniego badania jest widoczne, że zdobywanie pieniędzy traci na znaczeniu. Spada także znaczenie Boga (Opatrzności), co koresponduje ze spadkiem częstości praktyk religijnych i modlitwy. Podobnie jak we wszystkich poprzednich latach najczęściej jako wartość wskazywane jest zdrowie (64,1% respondentów), a w dalszej kolejności udane małżeństwo (nieвелиki spadek liczby wskazań), dzieci (także spadek liczby wskazań, który zaczął się już w 2011 roku) i praca; najrzadziej wolność i swoboda, silny charakter, wykształcenie i życzliwość oraz szacunek otoczenia (Czapiński, Panek, 2015, s. 272). W porównaniu z latami 90. ubiegłego wieku wzrosła waga wykształcenia, przyjaciół (ponad dwukrotny wzrost odsetka wskazań w stosunku do 2000 roku).

Tabela 3.

Odsetki respondentów w wieku 18+ wskazujących w kolejnych latach poszczególne wartości jako najważniejsze trzy warunki udanego, szczęśliwego życia

Wartość	1992 N=	1995 N=	1997 N=	2000 N=	2003 N=	2005 N=	2007 N=	2009 N=	2011 N=	2013 N=	2015 N=
Pieniądze	3402	3020	2094	6632	9397	8560	12165	23784	26221	26248	21950
Dzieci	37,2	36,1	39,3	39,2	33,3	32,9	30,7	30,3	28,2	29,0	28,3
Udane małżeństwo	52,3	51,0	50,3	43,4	43,3	45,1	45,9	48,8	47,6	46,1	48,7
Praca	56,3	55,9	58,8	58,0	53,7	55,6	55,8	56,6	53,4	50,3	50,3
Przyjaciele	26,6	29,6	28,9	30,8	35,5	34,7	30,2	31,9	30,7	32,1	30,0
Opatrzność, Bóg	4,7	5,6	5,0	4,6	5,9	8,0	8,6	10,4	10,4	10,6	11,6
Pogoda ducha	16,7	16,4	15,6	16,0	15,4	15,6	15,1	15,4	13,3	12,9	13,1
Uczciwość	8,5	9,0	7,9	7,8	8,2	9,1	9,5	10,7	10,2	9,2	9,5
Życzliwość i szacunek	12,3	10,0	9,0	8,8	9,0	10,2	9,7	11,1	9,9	9,4	9,9
Wolność, swoboda	9,0	7,4	6,0	7,8	5,9	6,7	6,9	8,4	7,1	6,7	7,2
Zdrowie	3,6	3,8	1,9	3,0	3,3	3,5	4,1	4,7	4,4	4,9	6,0
Wykształcenie	59,6	59,6	60,3	62,9	63,7	64,9	65,1	67,8	64,1	65,3	67,0
Silny charakter	1,9	3,7	4,2	4,6	5,1	6,0	6,2	6,3	5,6	5,8	5,2
Inne	4,0	4,1	5,5	3,4	4,5	4,9	5,0	5,8	5,3	5,8	6,3
Inne	0,5	0,7	0,4	0,6	0,7	1,2	1,0	1,0	0,9	0,9	0,8

Źródło: „Diagnoza społeczna 2015”.

Inną ważną kwestią, która świadczy o zmianach wartości i wzorców zachowania społeczeństwa, jest jego aktywność społeczna i/lub polityczna. Demokratyczne zmiany, które dają ogromne możliwości, koniecznie muszą być połączone z fundamentalną odpowiedzialnością każdego za własne życie i rozwój, postrzeganie swojej działalności jako sensownej i – co również bardzo ważne – z odpowiedzialnością za jakość życia społeczeństwa jako całości.

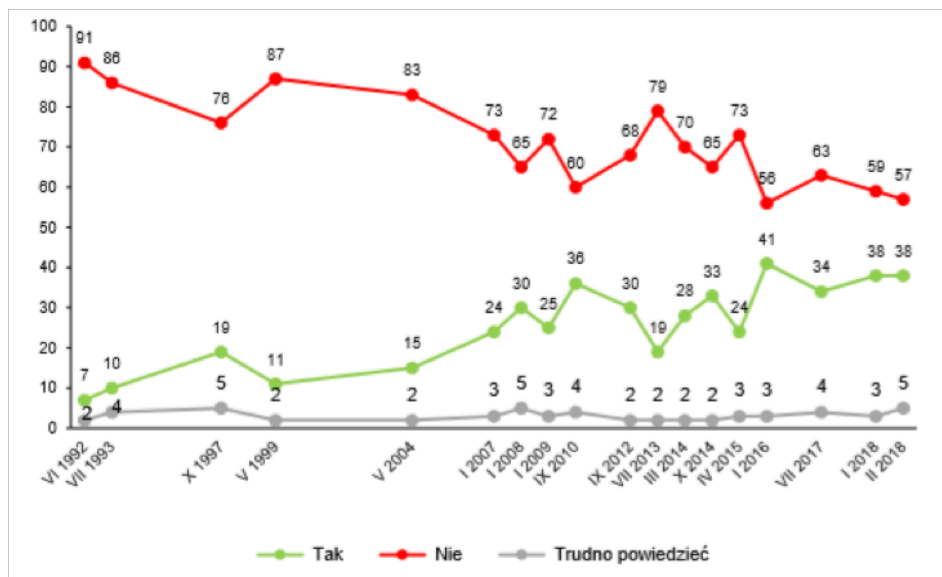
W systemie komunistycznym, przy upaństwowionej gospodarce i niewykształconym rynku, nie było podstaw do pełnego formowania się i przejawiania wspomnianej odpowiedzialności; masowa aktywna działalność publiczna była zabroniona. Jednak działania Solidarności i rozpad ZSRR otworzyły nowe możliwości dla Polski i innych krajów poradzieckich. I chociaż w Polsce dalej istnieje wiele zawiłości i sprzeczności, dziś możemy podsumować, że w porównaniu z Ukrainą i innymi republikami postsowieckimi wykorzystano tę historyczną okazję w najbardziej efektywny i produktywny sposób.

Aktualnie zatem o polskim społeczeństwie można mówić w ramach dwóch paradygmatów:

- w ramach paradygmatu transformacji: systemowego przejścia od monocentrycznego porządku „realnego socjalizmu” do policentrycznego porządku kapitalizmu i demokracji;
- w kontekście wchodzenia Polski w światowy system kapitalistyczny (polityczny, gospodarczy, kulturowy) (Koralewicz, Ziółkowski, 2003, s. 212). Te dwa wymiary mają na siebie wzajemny wpływ: drugi wynika z pierwszego i z kolei dalej wzmacnia pierwszy.

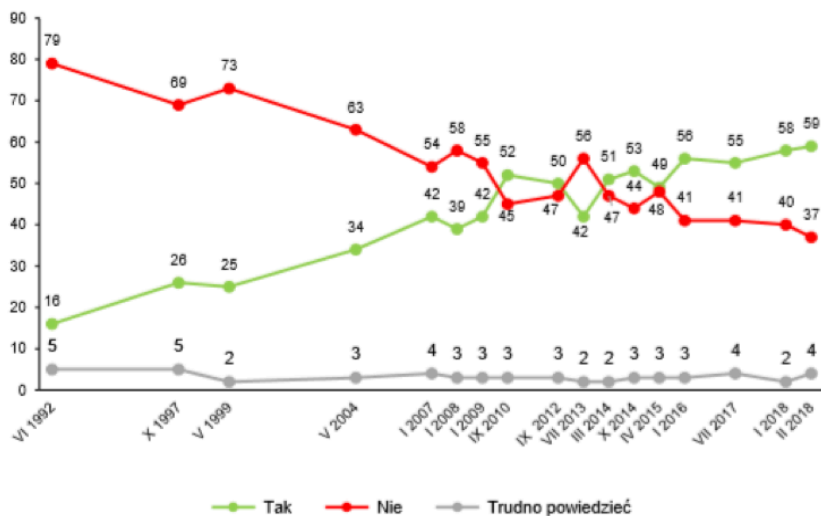
Polskie społeczeństwo wciąż znajduje się w okresie zmian społecznych. Trwa proces implantacji i ugruntowywania się nowych, demokratycznych wartości. Charakterystyczny dla poprzednich pokoleń Polaków fatalizm („zawsze tak było”) coraz częściej jest zastępowany alternatywnym podejściem polegającym na aktywnym wyborze. Jak słusznie zauważył Janusz Mariański, dzisiaj konserwatywne modele światopoglądowe nie są wspierane przez nowe pokolenia urodzone w niepodległej Polsce. Ich pozycja życiowa opiera się coraz częściej na dewizie: „sami tworzymy naszą przyszłość i nadajemy jej pożądany kształt”; wykazują one tym samym skłonność do europejskiej otwartości i dynamizmu (Marianski, 1999).

Badania CBOS pokazują dynamiczne pozytywne tendencje jeśli chodzi o poczucie wpływu obywateli na sprawy publiczne kraju (rysunek 3) oraz swojego miasta, gminy (rysunek 4) (Poczucie wpływu, 2018, CBOS):

Rysunek 3. Czy Pana(i) zdaniem, ludzie tacy jak Pan(i) mają wpływ na sprawy kraju?

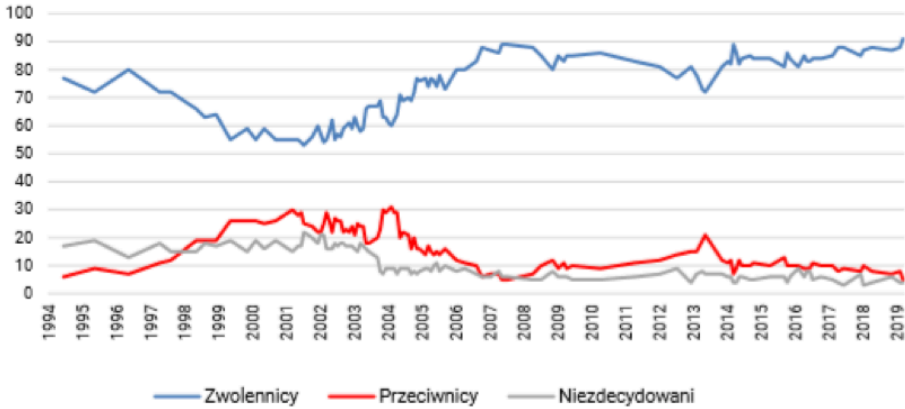
Źródło: CBOS, 2018.

Rysunek 4. Czy Pana(i) zdaniem, ludzie tacy jak Pan(i) mają wpływ na sprawy swojego miasta, gminy? Źródło: CBOS, 2018.

Oczywiście wskaźniki te mogłyby być znacznie wyższe. Możemy założyć, że tak generalnie niski ich poziom jest w dużym stopniu konsekwencją znajdowania się Polski pod rządami innych państw, co doprowadziło do braku tradycji państwowych, który przełożył się na brak pozytywnych doświadczeń wpływu na sprawy swojego miasta, gminy itd. (udział w działalności społecznej, zaangażowanie się w dobrowolną i nieodpłatną pracę na rzecz swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi lub miasta albo na rzecz potrzebujących). Należy wziąć pod uwagę fakt, że deklarowane poczucie wpływu na sprawy kraju jest z reguły tym częstsze, im wyższy poziom wykształcenia badanych, im bardziej znacząca jest ich pozycja zawodowa, większe zadowolenie z sytuacji materialnej i wyższy dochód, a także im młodszy wiek respondentów i większa miejscowość zamieszkania (Poczucie wpływu, 2018, CBOS, s. 2). Zdaniem Maj-Waśniowskiej przeciwdziałanie takim zjawiskom, jak brak poczucia wpływu na sytuację w kraju czy nawet swojej społeczności lokalnej, brak wiary w skuteczność działań obywatelskich, deficyt zaufania społecznego itp. wymaga niewątpliwie czasu i obecności w życiu publicznym osób, które są przykładem (wzorcem) dla innych i cieszą się szacunkiem (Maj-Waśniowska, 2015). Dodamy, że bardzo cenne dla każdego członka społeczeństwa jest również zdobywanie własnego doświadczenia i promowanie go w wąskich i szerokich kręgach publicznych.

Niewątpliwie na zmiany wartości i orientacji życiowej Polaków istotny wpływ miało przystąpienie Polski do NATO i UE. W społeczeństwie wciąż trwają dyskusje oraz spory o to, czy Polska musiała dołączyć do tych organizacji międzynarodowych, i czego więcej Polska ma w rezultacie – osiągnąć czy potencjalnych strat. Z perspektywy tych z górą 15 lat, które minęły od czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, badacze podsumowują, że członkostwo to spełniło pokładane w nim nadzieje. Zwłaszcza dotyczy to osiągnięć gospodarczych (ekonomiczne korzyści wynikające z przynależności do UE, związane z funkcjonowaniem jednolitego rynku oraz pozyskiwaniem i wykorzystywaniem funduszy unijnych) (Nasza Europa, 2019). Interesujące jest prześledzenie dynamiki poparcia i sprzeciwu wobec przystąpienia Polski do organizacji międzynarodowych w polskim społeczeństwie: procent wahał się i zmieniał, co jest wyraźnie widoczne z wyników badań CBOS (rysunek 5). Od 2014 roku poparcie dla członkostwa nie spadło poniżej 80%. W marcu 2019 roku akceptacja obecności Polski w UE osiągnęła rekordowy poziom 91%. Przeciw członkostwu jest obecnie tylko co dwudziesty ankietowany (5%) (15 lat członkostwa, 2019, CBOS).

Rysunek 5. Stosunek Polaków do członkostwa Polski w UE w latach 1994–2019. Źródło: CBOS, 2018.

Dla naszego badania interesujące są szczegółowe analizy wpływu przystąpienia do UE na różne aspekty życia polskiego społeczeństwa, a mianowicie: religijność, życzliwość ludzi wobec siebie, tolerancję wobec innych, swobodę obyczajów, gospodarność i oszczędność Polaków, patriotyzm. Ilustruje je rysunek 6:

Rysunek 6. Czy, Pana(i) zdaniem, w wyniku przystąpienia Polski do UE raczej zwiększył(a) się, raczej zmniejszył(a) się, czy też integracja nie miała wpływu na... Źródło: CBOS, 2019.

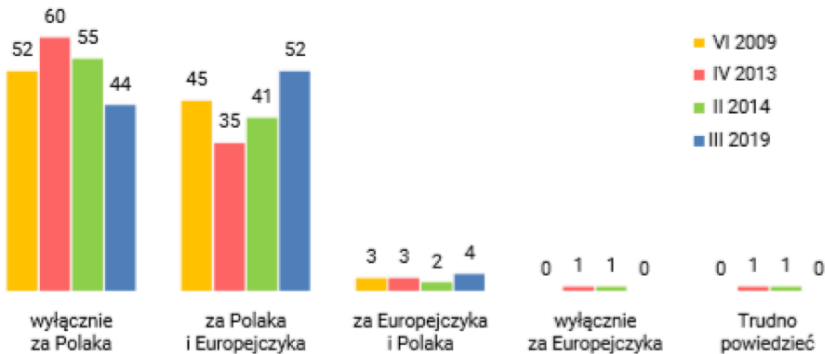
We wszystkich tych wskaźnikach widzimy pozytywne trendy, choć wielu polskich naukowców uważa, że pozytywne zmiany mogłyby być znacznie większe. Szeroko dyskutowany w polskim społeczeństwie jest w szczególności problem niskiego zaufania (do władzy, do siebie nawzajem) (Calińska, 2014; Grzesiak; Stankiewicz, 2019; Sztompka, 2007). Oczywiście pod tym względem Polska wygląda znacznie pozytywniej i atrakcyjniej w porównaniu z Ukrainą, pozostaje jednak wiele do zrobienia w stosunku do standardów europejskich.

Osobnym ważnym wskaźnikiem może być zmiana poczucia tożsamości narodowej oraz poczucia europejskości Polaków. Zauważmy, że kiedy społeczeństwo identyfikuje się z określoną organizacją, oznacza to, że akceptuje i podziela wartości tej organizacji. NATO jest blokiem wojskowym, przystąpienie do tej organizacji było kwestią bezpieczeństwa państwowego. Unia Europejska jest czymś więcej niż formacją gospodarczą (ekonomiczną): ma swoją filozofię, zasady i wartości.

Bardzo interesującą kwestią jest pytanie, czy Polacy czują się Europejczykami. A jeśli tak, to w jakim stopniu? Polski badacz Artur Wysocki szczegółowo przeanalizował tę kwestię na podstawie wyników badań opinii publicznej sprawdzających poczucie autoidentyfikacji i więzi społecznych. Zgodnie z jego wnioskami na pytanie, czy Polacy czują się Europejczykami, nie można odpowiedzieć kategorycznie: tak lub nie, ponieważ w każdej dużej zbiorowości z reguły występuje społeczne zróżnicowanie opinii i konkretnych zachowań. Polacy czują się raczej częścią Zachodu niż Wschodu Europy, choć dominuje przekonanie, że Polska znajduje się przede wszystkim pomiędzy Wschodem a Zachodem. Poza tym Polacy nie czują się stawiani przed kategorycznym wyborem: Polak lub/i Europejczyk, więc traktują europejskość jako tożsamość generalnie niekłóącą się z polskością, a raczej odwrotnie – polskość zasadniczo mieści się w europejskości jako kategorii tożsamościowo szerszej. We wszystkich kategoriach wiekowych zaznacza się powolny trend stopniowego słabnięcia jednolitej tożsamości narodowej, wzmacnia się natomiast poczucie podwójnej tożsamości narodowo-europejskiej. Treściami tożsamości europejskiej dla Polaków w pierwszej kolejności są demokracja, wolność, kultura i historia (wspólna waluta euro, ważna dla innych Europejczyków, nie posiada tak dużego znaczenia) (Wysocki, 2018).

Z badań CBOS (od 2009 roku) wynika, że ponad połowa Polaków czuje się Europejczykami. Poczucie związku z Europą nie doprowadziło przy tym do osłabienia tożsamości narodowej. Przeciwnie – Polacy są raczej skłonni dostrzegać przejawy wzmocnienia niż osłabienia postaw patriotycznych (15 lat członkostwa, 2019, CBOS):

Czy uważa się Pan(i):

Rysunek 7. Poczucie związku z Europą. Źródło: CBOS, 2019.

Podsumowanie

Podsumowując, warto podkreślić, że naukowcy zwracają uwagę na znaczenie i potrzebę wymienionych wyżej zmian, mimo że zdecydowana większość społeczeństwa nie była na nie przygotowana. Krytyka tych procesów wskazuje na zbyt szybkie tempo transformacji, trzeba jednak przyznać, że Polska dokonała jakościowego skoku gospodarczego i skutecznie wykorzystała oferowane możliwości i jest to wielkie osiągnięcie. Niestety, przyspieszony charakter zmian spowodował deformację naturalnego rozwoju polskiego społeczeństwa, i chociaż zmiany były niezbędne i konieczne, to nie zawsze odpowiednio dostosowane.

Historia polskich reform pokazuje, że ich pomyślne wdrożenie wymaga połączenia trzech głównych czynników: woli politycznej władz, gotowych opracowań ekspertów i wsparcia społeczności. Reakcje społeczeństwa zależą w dużej mierze od jego mentalnych cech oraz postaw – ogólnego systemu zasad i wartości, którymi jednostki oraz grupy społeczne kierują się przy postrzeganiu, odczuwaniu, wartościowaniu świata, przy podejmowaniu decyzji, wyborze form i metod działalności itd. Badania mentalności pozwalają na rozumienie warunków życia, dokonywanych wyborów czy podejmowanych decyzji oraz pomagają w tworzeniu prognozy rozwoju.

Spółeczeństwo polskie wciąż stoi przed ważnym, choć trudnym do zrealizowania zadaniem zminimalizowania negatywnych cech mentalności, zwłaszcza tych, które spowalniają rozwój i utrudniają sprawną i szybką transformację: tendencje do podziałów i sporów, brak zaufania do siebie i innych ludzi oraz instytucji i organizacji, deficyt życzliwości, skłonność do narzekania, poczucie braku wpływu na rzeczywistość w połączeniu z fatalizmem itp. Te destrukcyjne cechy

mentalne są najprawdopodobniej reliktem wieloletniego znajdowania się Polski pod rządami innych państw, zwłaszcza Związku Radzieckiego. Efektem tych okoliczności historycznych był brak doświadczeń państwowych, co z kolei spowodowało niewykształcenie tradycji liberalnych oraz niski poziom obywatelskiej świadomości społeczeństwa.

Aby mentalność pełniła funkcję katalizatora, a nie hamulca rozwoju społecznego, konieczne jest wzmocnienie i zwiększenie pozytywnych cech mentalności, wśród których wyróżnimy patriotyzm i odwagę, głębokie poczucie wolności oraz niezależności, wytrwałość, rozwinięte poczucie honoru i obowiązku, religijność, pielęgnowanie tradycji rodzinnych i utrzymywanie bliskich kontaktów między członkami rodziny, grzeczność, dowcip.

Wydaje się, że jest jeszcze za wcześnie, aby opisać zmiany mentalności zasze w wyniku członkostwa Polski w NATO i UE oraz pod wpływem globalnych procesów społecznych. Widoczną pozytywną cechą obecnego polskiego społeczeństwa (szczególnie w porównaniu z Ukraińcami) jest znacznie wyższy poziom otwartości na Europę i świat, na zmiany i innowacje. Jest to oczywiście naturalna konsekwencja rozwoju gospodarczego oraz kulturowego. W tym samym czasie zwiększenie poczucia związku z Europą nie doprowadziło do osłabienia tożsamości narodowej. Przeciwnie – Polacy są raczej skłonni dostrzegać przejawy wzmocnienia niż osłabienia postaw patriotycznych, z optymizmem myślą o swojej przyszłości.

Polskie społeczeństwo wciąż znajduje się w okresie zmian społecznych, dalej trwa proces implantacji oraz ugruntowywania się nowych, demokratycznych wartości. Owszem, udało się odejść od strategii działania według reguł „starego systemu” i mentalności *homo sovieticus*, zwłaszcza jeśli mówimy o pokoleniu urodzonym już w niepodległej Polsce. Przeciwnie niż na Ukrainie, gdzie część społeczeństwa tęskni za Związkiem Radzieckim i okres władzy sowieckiej, określa jako najlepszy czas swojego życia (taki fałszywy „romantyczny” wizerunek jest częściowo efektem prorosyjskiej propagandy), w społeczeństwie polskim nostalgia za epoką sowiecką oraz podobne nastroje są interpretowane jako destrukcyjne konserwatywne modele światopoglądowe, a nawet zdrada narodowych interesów.

Chociaż obiektywnie polskie społeczeństwo jest bardziej rozwinięte w porównaniu do krajów Europy Wschodniej, to jednak w porównaniu z krajami świata zachodniego Polska nie osiągnęła jeszcze odpowiedniego poziomu. Należy pamiętać, że nie tylko inwestycje gospodarcze są kluczem do rozwoju i dobrobytu państwa. Niestęchanie ważną rolę pełni też zwiększenie poziomu wzajemnego zaufania i współpracy, rozwój działalności społecznej, wzmocnienie społeczeństwa obywatelskiego, które jest motorem zmian oraz kontrolerem samorządu lokalnego i państwowego. Poprawa sytuacji na tym polu przyczyni się do lepszego rozwoju i dobrobytu Polski.

Finansowanie

Artykuł został napisany w ramach Programu Stypendialnego im. Lane'a Kirklanda. Autorka wyraża ogromną wdzięczność za możliwość prowadzenia badań naukowych, wszechstronną pomoc i profesjonalne wsparcie Fundacji Liderzy Przemian, Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności i Uniwersytetowi Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Bibliografia

- Calińska, A. (2014, 29 września). Czapiński Ja. Polacy wciąż mają problem z zaufaniem drugiemu człowiekowi. *Gazeta Wroclawska*. <https://gazetawroclawska.pl/janusz-czapiński-polacy-wciąż-mają-problem-z-zaufaniem-drugiemu-człowiekowi/ar/3591071>
- CBOS (2018). Codzienna aktywność Polaków. Autoportret i obraz środowiska społecznego w latach 1988–2018. Komunikat z badań nr 164/2018. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_164_18.PDF
- CBOS (2018). Poczucie wpływu obywateli na sprawy publiczne. Komunikat z badań nr 33/2018. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_033_18.PDF
- CBOS (2019). 15 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Komunikat z badań nr 59/2019. https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_059_19.PDF
- CBOS (2019). Materialne warunki życia. Komunikat z badań nr Nr 64/2019. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_064_19.PDF
- CBOS (2019). Zadowolenie z życia. Komunikat z badań Nr 6/2019. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_006_19.PDF
- Czapiński, J., Panek, T. (2015) (red.), *Diagnoza SPOŁECZNA 2015 WARUNKI I JAKOŚĆ ŻYCIA POLAKÓW*. http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2015.pdf
- Encyklopedia socjologii*. (2002), (T. 4, S-Z), 259–267. Oficyna Naukowa.
- European citizenships. Report. Standard Eurobarometr 89. (2018). European Commission, Kantar Public Brussels.
- Giza-Poleszczuk, A. (2004). Brzydkie kaczątko Europy, czyli Polska po czternastu latach transformacji. W: M. Marody (red.), *Źmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czterech latach transformacji*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Grzesiak, M. (2015 21 stycznia). 5 cech mentalności polskiej, które ograniczają nasz potencjał. *na Temat*. <https://natemat.pl/blogi/mateuszgrzesiak/130819,5-cech-mentalności-polskiej-które-ograniczają-nasz-potencjał>
- Hordiichuk, O. (2019a). Mentalność ukraińska a polska: cechy wspólne i różniące. *Ukraińska Polonistyka*, 16, 39–48.
- Hordiichuk, O. (2019b). Terminologiczne problemy pojęcia mentalności w dyskursie socjologiczno-filozoficznym. *Czasopismo Państwowego Uniwersytetu Żytomierskiego im. Iwana Franki. Nauki filozoficzne*. 2(86), 39–50 [w języku ukraińskim].

- Hordiichuk, O. (2019c). A modern «hybrid» war and its influence on the Ukrainian mentality. W: *International Scientific and Educational Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019", April, 23–24* (Abstracts; s. 219–220). Publishing centre Kyiv University.
- Kolasa-Nowak, A. (2007). Rewolucja, transformacja, zmiana systemowa. Przemiany retoryki analiz socjologicznych po 1989 r. W: K. Brzechczyn, M. Nowak (red.), *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*. Instytut Filozofii UAM.
- Kolasa-Nowak, A. (2018). Od idei homo sovieticus do mentalności folwarcznej Polaków: o używaniu przeszłości w dyskursie socjologicznym i publicznym. <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=32272&from=publication>
- Koralewicz J., Ziółkowski M. (2003). *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988–2000*. Scholar.
- Krymskyi, S., Zablotskyi, V. (2002). Mentalnist [Mentalność]. W: V. Shynkaruk (red.), *Filozofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Abrys [w języku ukraińskim].
- Kuisz, J. (2018). *Koniec pokoleń podległości*. Biblioteka Kultury Liberalnej.
- Maj-Waśniowska, K. (2015). Dylematy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, (404), 170–189.
- Mariański, J. (1999). Kryzys moralny czy transformacja wartości. W: P. Sztompka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany: mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*. PWN.
- Marody, M. (2002). (red.), Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku. Scholar.
- Nasza Europa: 15 lat Polski w Unii Europejskiej. (2019). Wartości, instytucje, swobody, polityki sektorowe, problemy i kluczowe wyzwania. http://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/7855/raport_nasza_europa_15_lat_polski_w_ue.pdf
- Nieczypor, K. (2015). Homopolonicus, czyli Polak dumny i roszczeniowy. <https://www.eastbook.eu/2015/11/25/homopolonicus-czyli-polak-dumny-i-roszczeniowy/>
- Polacy. Jacy są? O narodowej mentalności? (2011, 23 marca). [Komentarz na forum internetowym]. <http://fotoforum.gazeta.pl/72,2,750,123554417.html>
- Rudakevich, O. (2010). *Narodowa kultura polityczna: teoria, metodologia, doświadczenia ukraińskie: monografia*. TNEU [w języku ukraińskim].
- Rychard, A. (1998). Aktorzy społeczni i instytucje – strategie adaptacji. W: W. Adamski (red.), *Polacy '95. Aktorzy i klienci transformacji*. Wyd. IFiS PAN.
- Stankiewicz, P. (2019). *My fajnopolacy*. Bellona.
- Szacki, J. (1994). *Liberalizm po komunizmie*. Znak.
- Sztompka, P. (1999). Kulturowe imponderabilia wielkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność. W: P. Sztompka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany: mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*. PWN.

- Sztompka, P. (2007). *Żaufanie fundament społeczeństwa*. Znak.
- Śliz, A., Szczepański, M. (2008). (red.), *Czy koniec socjalizmu? Polska transformacja w teoriach socjologicznych*. Warszawa.
- Tumiłowicz, B. (2012, 22 kwietnia). Co w ostatnim 20-leciu zmieniło się w mentalności Polaków? *Tygodnik Przegląd*. <https://www.tygodnikprzeglad.pl/co-ostatnim-20-leciu-zmieniło-sie-mentalności-polaków-0/>
- Wilk, E. (2017, 11 kwietnia). Prof. Leder o dawnej mentalności Polaków. Inna duma. *Polityka*. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1701072,3.prof-leder-o-dawnej-mentalności-polaków.read>
- Wnuk-Lipiński, E. (2004). *Świat międzyepoki. Globalizacja, demokracja, państwo narodowe*. Znak.
- Wysocki, A. (2018). Czy Polacy czują się Europejczykami? Analiza wyników badań opinii publicznej nad poczuciem autoidentyfikacji i więzi społecznych. W: A. Jekaterynczuk, N. Kowalisko, R. Radzik (red.), *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи (Tożsamości narodów Europy Środkowo-Wschodniej)* (s. 142–165). Wyd. Państwowego Uniwersytetu Lwowskiego im. Iwana Franka.

The Formation and Transformation of Poles' Mentality after 1989: An Analysis from the Perspective of Social Philosophy

Abstract: The subject of article is transformation as a multilevel social phenomenon, experience of transformation and modernization of Polish society (in the period from 1989 to the present day, including the turning point of the reforms in 1999 and the context of Poland's membership in NATO and the EU) and changes in its mental characteristics. Mental qualities play one of the most important roles in the processes of social transformation: they have their share in shaping the perception and implementation of attitudes, correspond to values, established norms of behavior. At the same time, they can significantly complicate the rapid mastery of innovation (both consciously and subconsciously), because one of the main functions of mentality is to counteract violent revolutionary-reformist transformations and to promote paths of evolutionary cultural, social and other changes. The study of mental features should clarify which of them were helpful, and which rather the opposite – hindered at the stage of reforms and social changes and the creation of civil society. These considerations are based on the assumption that destructive mental traits are mainly associated with many years of subjecting Poland to the power of other countries, especially the Soviet Union, which led to negative state experiences, which in turn translates into a lack of liberal traditions and a low level of civic awareness of society. A very important task that Polish society faces is abandoning outdated Soviet behavior, increasing the level of responsibility and activity, mutual trust and cooperation, developing social activity, strengthening civil society, which is the engine of change and the controller of local and state self-government.

Keywords: mentality, transformation, modernization, Polish society.